

ПРИЙНЯТТЯ ПТОЛЕМЕЄМ І ЦАРСЬКОГО ТИТУЛУ: ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ¹

Одним із ключових і до того ж найцікавіших епізодів історії діадохів є т.зв. “рік царів”² (306–304 роки до Р.Х.³). Таку незвичайну назву цей порівняно невеликий період дістав завдяки тому, що саме в межах окресленого часу низка македонських аристократів, так чи інакше пов’язаних з постаттю Александра Великого, набули царського достоїнства (див. нижче). Таким чином, саме тоді значною мірою було закладено підвалини майбутнього елліністичного світу.

Після загибелі останніх представників чоловічої лінії династії Аргеадів: Філіппа III [Diodorus 1884, *XIX*, 11; Epitome 1923–1958, 155, f. 1, 5; 2, 2; Pausanias 1973, *I*, *XI*, 4; *XXV*, 6; *VIII*, *VII*, 7; Justinus 1911, *XIV*, 5; Eusebius 1967, 159e, 229e, 231a–b; Hieronymus 1902, 1700; Orosius 1889, *III*, 23, 30] у 317-му, Александра IV [Marmor Parium 1923–1958, 239b, 18; Epitome 1923–1958, 155, f. 1, 6; 2, 3; Diodorus 1884, *XIX*, 105; Pausanias 1973, *IX*, *VII*, 2; Trogus 1956, *XV*; Justinus 1911, *XV*, 2, 13–14, 16; Pseudo-callisthenes 1958, *III*, 17; Eusebius 1967, 231a; Suda 1928–1935, *iota*, 567] у 310-му та Гекла [Marmor Parium 1923–1958, 239b, 18; Lycophron 1964, 801–804; Diodorus 1884, *XX*, 28; Pausanias 1973, *IX*, *VII*, 2; Trogus 1956, *XV*; Justinus 1911, *XV*, 2; Plutarchus 1972, 4; Orosius 1889, *III*, 23, 38; Eusebius 1967, 231a], сина Александра Великого і персіянки Барсіни [Curtius 1963, *X*, *VI*]⁴, у 309 році⁵ – прийняття діадохами царського титулу стало справою часу. Першим це наважився зробити Антігон Монофталм влітку 306 року [Mueller 1973, 83], після перемоги, здобутої його сином, Деметрієм Поліоркетом, у битві при кіпрському Саламіні [P. Koeln. 247; Diodorus 1884, *XX*, 53; Appianus 1962, 54; Nepos 2001, *XVIII*, 13; *XXI*, 3; Plutarchus 1875, 17–18; Justinus 1911, *XV*, 2; Epitome 1923–1958, 155, f. 1, 7; Orosius 1889, *III*, 23, 40; також див. нижче]⁶. Таким чином наймогутніший з діадохів прагнув закріпити за собою владу над колишньою імперією Александра [Mueller 1973, 87–93; Will 1979, 74–75; item 1984, 57; Hammond, Walbank 1988, 172–173; Bravo, Wipszycka 1992, 28; Hoelbl 2001, 20–21; Huss 184–185; Braund 2003, 2005, 29; Schuffert 2005, 306; Vandorpe 2010, 160]⁷. Проте інші македонські можновладці, котрі контролювали окремі частини колишньої імперії Александра: Птолемей, Селевк, Лісімах і Кассандр, – протягом наступних двох років⁸ також набули статусу басилевсів, чим перекреслили імперські амбіції Монофталма [Marmor Parium 1923–1958, 239b 23; Diodorus 1884, *XX*, 53–54; Canon regum 1895, 3; Appianus 1962, 54, 57; Nepos 2001, *XVIII*, 13; *XXI*, 3; Plutarchus 1875, 18; Justinus 1911, *XV*, 2; Epitome 1923–1958, 155, f. 1, 7; Porphyrius 1923–1958, 260, f. 2, 2 = Eusebius 1899, 161; Orosius 1889, *III*, 23, 40; Sulpicius II 1999, 17; Mueller 1973, 93–107; Will 1979, 74–75; item 1984, 57; Hammond, Walbank 1988, 172–175; Walbank 1993, 56–57; Billows 1997, 160–161; Hoelbl 2001, 20–22; Huss 2001, 184–185, 191; Braund 2003, 2005, 29–30; пор.: Schuffert 2005, 306].

На сторінках цього дослідження буде розглянуто одне з численних питань, пов’язаних з “роком царів”. Йдеться про хронологічну локалізацію прийняття царського титулу одним з діадохів – Птолемеем, сином Лага, котрий після смерті Александра міцно закріпився в Єгипті [Arrianus 1923–1958, 156, f. 1; Marmor Parium 1923–1958, 239b, 11; Chronicon Oxyrhynchii 1923–1958, 255, 9; Justinus 1911, *XIII*, 4; Curtius 1963, *X*, *X*; Pausanias 1973, *I*, *VI*, 2–3; Flavius 1955, *XII*, 1; Nepos 2001, *VII*, 3; Orosius 1889, *III*, 23; Hieronymus 1902, 1963 (114.1); Chronicon Paschale 1832, 113.3; пор., н-д: Hoelbl 2001, 14–20; Huss W. 2001, 81–191].

Перш за все варто зробити огляд усіх історичних джерел, які тією чи іншою мірою стосуються зазначеної події. У переважній більшості наративних пам'яток, а саме: "Історичній бібліотеці" Діодора Сицилійського, "Сирійських справах" Аппіана, "Історії Філіппа" Помпея Трога у передачі Юстина, "Життєписі Деметрія" Плутарха, анонімній Гейдельберзькій епітомі і, вірогідно, Хроніках Порфірія та Євсевія [Porphirius 1923–1958, 260, f. 2, 2 = Eusebius 1899, 161]⁹ – зазначається, що прийняття Птолемеєм царського титулу було безпосередньою відповіддю на аналогічну акцію Антігона Монофтальма [Diodorus 1884, XX, 53; Appianus 1962, 54; Plutarchus 1875, 18; Justinus 1911, XV, 2; Eritome 1923–1958, 155, f. 1, 7]. Таким чином, на підставі вищевказаних джерел можна прийти до висновку, що син Лага, подібно до Антігона Монофтальма і Деметрія Поліоркета, став царем у другій половині 306 – на початку 305 року. Разом з тим, згідно з даними демотичних папірусів, епіграфічної Пароської хроніки і т.зв. Александрійського астрономічного канону, початок царювання Птолемея I припадає на 305/304 рік [Marmor Parium 1923–1958, 239b, 23; Canon regum 1895, 3; Hagedorn 1986, 68–70; Lehmann 1988, 6; також див. нижче].

До середини 80-х років минулого століття, незважаючи на одноставність свідчень переважної більшості наративних джерел, перший з вищенаведених варіантів датування визнавало порівняно небагато науковців [див., н-д: Дройзен 1995, 360–361; Тарн 1949, 26; Бенгтсон 1982, 48; Шофман 1984, 106–107; пор.: Volkmann 1959, 1621–1622]. Як правило, дослідники, відаючи перевагу даним демотичних папірусів і Пароської хроніки, відносили початок царювання Птолемея до 305/304 року [Bevan 1927, 27–28; Beloch 1927, 155–157; Samuel 1962, 3–11; Mueller 1973, 95–101; Will 1979, 74–76; item 1984, 57; Gruen 1985, 253–271; пор.: Weber 1993, 57 *Ann.* 3; Huss 2001, 191 *Ann.* 747].

У 1987 році К. Maresch у черговій збірці Кельнських папірусів опублікував документ, котрий містив фрагменти анонімної історії Родосу [Р. Koeln, 247], де, незалежно від історичної традиції, збереженої іншими античними авторами¹⁰, прийняття Птолемеєм царського титулу також безпосередньо пов'язувалося з аналогічною акцією Антігона [Lehmann 1988, 1–17; Funke 1994, 260–262]. Ця обставина змусила низку дослідників з більшою довірою поставитися до свідчень інших наративних джерел [Lehmann 1988, 1–17; Funke 1994, 260–262; Gehrke 1990, 38–39; Weber 1993, 56–60; Hoelbl 2001, 20–22; Huss 2001, 191; Malitz 2007, 31; Adams 2007, 32; пор.: Chaniotis 2005, 57]. В результаті поряд із прихильниками ранньої і пізньої хронологічної локалізації початку царювання Сина Лага¹¹ з'явилися дослідники, котрі визнають достовірність як першої, так і другої групи джерел. На думку зазначених науковців, у 306/305 році сина Лага було проголошено македонським басилевсом, а у 305/304-му – короновано як єгипетського фараона [Lehmann 1988, 6–9; Hoelbl 2001, 20–22; Huss 2001, 191; Vandorpe 2010, 160]¹².

На цей момент я також схильюся до прийняття точки зору останньої, нечисленної, групи дослідників¹³. Справді, обидві групи джерел, зокрема твори античних авторів і демотичні папіруси, мають безпосередній стосунок до вищевказаного епізоду з історії діадохів. Якщо у випадку з папірологічними документами єгипетського походження ця приналежність є недвозначною й очевидною, то ситуація з наративами вимагає додаткового пояснення. Як показали попередні дослідження, розповідаючи про події, пов'язані з т.зв. "роком царів", Діодор, Аппіан, Помпей Трог і Плутарх користувалися історією Ієроніма з Кардії (див. прим. 10), чие життя й активна діяльність припадають якраз на зазначений період [Mueller 1973, 9–13; Hornblower 1981, 5–17]. У свою чергу, фрагмент родоської історії також має у своїй основі більш ранню історичну традицію, пов'язану з облогою цієї острівної держави Деметрієм Поліоркетом, яка мала місце у 305/304 році¹⁴ [Lehmann 1988, 1–17; Funke 1994, 260–262]. Разом з тим, якщо так можна висловитися, ці групи джерел не мають між собою будь-якого спільного знаменника. Вони відображають зовсім різні історичні реалії, котрі мали велику вартість і важливе значення лише для чітко окресленої групи людей і натомість не мали жодної цінності для інших сучасників відповідних подій¹⁵. Для вихідців з еллінізованого світу, до яких належали Ієронім з Кардії та невідомий нам автор родоського першоджерела, а також і їхні читачі, першочергове значення мало набуття Птолемеєм та іншими діадохами статусу греко-македонських царів-басилевсів. Цей політичний акт в очах еллінів повністю

міння картину тодішньої ойкумени. При цьому факт перетворення єгипетського сатрапа на Царя Обох Земель – фараона – був для них другорядним і взагалі незначущим.

У випадку ж із єгиптянами ми маємо повністю протилежну ситуацію. Проголошення Птолемея басилевсом нічого для них не значило. Для того щоб правитель Єгипту міг у повному обсязі виконувати царські (у першу чергу містично-ритуальні) обов'язки, він повинен був стати повноцінним фараоном – живим втіленням надприродної сутності бога Гора [Winter 1978, 147–148; Bingen 2007, 18, 29; Chauveau 1997, 163; Монте 2000, 259–266; Thompson 2003, 2005, 112, 114–115; Schafer 2007, 57, 63–66; також див. нижче]. Відповідно лише коронування за місцевим обрядом могло перетворити македонянина Птолемея, як перед цим – македонянина Александра [Pseudo-Callisthenes 1958, I, 34; Koenen 1994, 75–76, 80; Ладынин 1998, 124, 163–165; Hoelbl 2001, 21, 77; Huss 2001, 58, 215; Matthews, Roemer 2003, 16; пор.: Mooren 1983, 208; Schafer 2007, 265; Vandorpe 2010, 160], на єдиного можливого посередника між людьми і небожителями, котрий у такий спосіб міг би гарантувати Країні Нілу процвітання і благоденство. Інакше, згідно з місцевими релігійними та суспільно-політичними уявленнями, на Єгипет чекали природні і соціальні катаклізми¹⁶. Більше того, відсутність у цьому світі реального живого фараона¹⁷ ставала для кожного єгиптянина серйозною перешкодою на шляху до посмертного відродження у потойбічному світі¹⁸. Тому не дивно, що свої ділові документи місцеві жителі почали датувати роками царювання Птолемея I лише з 304 року, коли син Лага, вочевидь, коронувався у Мемфісі за єгипетським обрядом [Mooren 1983, 208; Koenen 1994, 73–80; Hoelbl 2001, 77–78, 80–81; Huss 2001, 215; Monson 2008, 136; Зелінський 2010.2, 78–85]¹⁹.

Проте існує низка досить цікавих заперечень, сформульованих прихильниками пізнього датування прийняття Птолемеєм царського титулу. Серед них можна назвати такі: 1) навряд чи син Лага зважився б прийняти титул басилевса після саламінської поразки; 2) коли Птолемеєм, за словами Діодора [Diodorus 1884, XX, 76], написав Селевку, Кассандру і Лісімаху після невдалої єгипетської кампанії Антігона і Деметрія²⁰, він не вжив царського титулу ні щодо себе, ні щодо своїх адресатів; 3) свідченню нарративних джерел, згідно з яким усі діадохи набули статусу басилевсів одразу після відповідного кроку Монофталма, суперечать інші джерельні дані. Так, останній вавилонський документ, датований роками правління Александра IV, припадає на лютий 305 року, а перший документ, датований роками правління Селевка, – на квітень 304 року. Початок царювання того ж Птолемея, згідно з демотичними папірусами, Пароською хронікою й Астрономічним канонам, припадає на 305/304 рік (див. вище). У свою чергу, Кассандр, згідно з розповіддю Плутарха, тривалий час не використовував царського титулу [Plutarchus 1875, 18]. Таким чином, усі діадохи, з Птолемеєм включно, чекали на певну подію, котра б дала їм моральне право набути статусу басилевса [Gruen 1985, 257–259, 266–269 *not.* 24–44]²¹; 4) якщо єгипетський сатрап спочатку став басилевсом, а потім – фараоном, то чому Пароська хроніка – грецьке джерело з грецького острова – прив'язує воцаріння Птолемея не до першої події, а до другої – важливої винятково для єгиптян [Bennett 2001–2011].

На жаль, більшість із цих контраргументів (див. нижче), котрі справді заслуговують на увагу, не знайшли належної реакції з боку прибічників як раннього, так і подвійного датування. Виняток становить лише перший з них. Такі дослідники, як Н. Volkmann, О. Mueller, А. Samuel та G. Hoelbl, цілком слушно пов'язують проголошення Птолемея басилевсом не із саламінською поразкою, а з успішною відсічкою, яку дав син Лага Антігону і Деметрію під час вторгнення останніх до Єгипту [Volkmann 1959, 1261; Samuel 1962, 8–9; Mueller 1973, 95–96, 99–100; Hoelbl 2001, 21; пор.: Mueller 2009, 23 *Ann.* 33]²². Така реконструкція перебігу “року царів” дозволяє з упевненістю стверджувати, що у другій половині 306 року справді існувала ситуація, за якої Птолемеєм міг стати царем внаслідок значної військової перемоги. Остання ж умова, на думку більшості дослідників, мала важливе значення для прийняття багатьма елліністичними династами царського достоїнства [Suda 1928–1935, *beta*, 147; Mueller 1973, 95–96, 101–103, 116–121; Бикерман 1985, 13–16; Austin 1986, 457–458; Bravo, Wipszycka 1992, 40; Walbank 1993, 57; Billows 1995, 21, 89; idem 1997, 245–246; Baker 2003, 2005, 275–276; Chaniotis 2005,

57; Mastrocinque 2005, 108; Weber 2007, 102; Eckstein 2009, 249–250, 253–254, 257–258; Смирнов 2009, 164]. При цьому такий стан речей був особливо характерним саме для періоду діадохів²³.

Хоча я також схиляюся до цієї дочки зору, проте не можу байдуже оминати чи повністю відкинути дещо умоглядну, але разом з тим досить ретельно продуману аргументацію, запропоновану першими дослідниками Кельнського папірусу, на користь безумовної достовірності наративної елліністичної традиції. На думку таких дослідників, як K. Maresch, G. Lehmann, а також G. Weber, єгипетський сатрап прийняв царський титул одразу після аналогічного акту, здійсненого Монофтальмом, незважаючи на нищівну поразку при Саламіні [Lehmann 1988, 6–9; Weber 1993, 57–58; пор.: Huss 2001, 191 *Ann.* 746]. Зокрема, вищезгадані дослідники зазначають, що такий крок був цілком притаманний синові Лага, котрий неодноразово дублював політичні заходи Монофтальма з метою їхньої нейтралізації. Серед подібних дій єгипетського сатрапа німецькі науковці називають проголошення свободи грецьких полісів у 314 році і його спробу одружитися на сестрі Александра Великого Клеопатрі у 309/308 році [Lehmann 1988, 8 *Ann.* 13; пор.: Weber 1993, 57]²⁴. З точки зору цих дослідників, які при цьому в першу чергу спиралися на зміст відповідного фрагмента Родоської хроніки, прийняття Птолемеєм царського титулу, зроблене одразу слідом за Антигоном, мало на меті саме чергову нейтралізацію чергової акції Монофтальма. З допомогою оперативного реагування на дії Антигона син Лага позбавляв останнього будь-яких надій щодо монополізації царської влади, декларував свої права на Єгипет і прилеглі території, а також демонстрував реальним і потенційним союзникам – серед яких, безперечно, були й родосці [P. Koeln, 247; Diodorus 1884, XX, 46, 81–82; Plutarchus 1875, 21; пор.: Seibert 1969, 227–228; van Dessel, Hauben 1977, 312–313, 318–322, 328–329, 334–337; Billows 1997, 166–167] – свою непереможеність [Lehmann 1988, 7–8; Weber 1993, 57]. Разом з тим з огляду на єгипетську коронацію, здійснену у 304 році, у рамках якої Птолемеєм намагався наслідувати не лише фараонів, а й Александра (див. нижче), зазначені дослідники інтерпретують проголошення сина Лага базилевсом у 306 році лише як вторинне явище тактичного характеру [Lehmann 1988, 9; Weber 1993, 57].

Таким чином, за будь-яких обставин морська поразка єгипетського сатрапа у битві при кіпрському Саламіні не могла бути перешкодою для прийняття ним титулу базилевса у 306 році.

Тепер варто розглянути інші докази на користь неможливості проголошення Птолемея царем до його єгипетської коронації. Другий контраргумент, який базується на розповіді Діодора, на мій погляд, є не досить коректним. У 76-му параграфі XX книги своєї “Історичної бібліотеки” сицилійський автор, зокрема, писав: “Він [Птолемеєм] також написав до Селевка, Лісімаха і Кассандра про свої успіхи і про багатьох, які до нього перебігли [від Антигона]” [Diodorus 1884, XX, 76, 7]. Перш за все слід відзначити, що на момент написання зазначених листів (кін. 306 року) жоден з вищезгаданих адресатів сина Лага ще не отримав царського статусу. На цю обставину, до речі, вказував в іншому контексті й сам автор зазначеного контраргумента E. Gruen (див. вище). Також слід мати на увазі, що ми маємо справу не з процитованими листами Птолемея до інших діадохів, а лише зі стислим узагальнюючим переказом їхнього змісту. Зрештою, автор “Історичної бібліотеки”, говорячи про успіхи сина Лага, з-поміж іншого міг мати на увазі й надання йому титулу базилевса, про що письменник вже розповідав вище. Разом з тим нам відомо, з якою вибірковістю Діодор використовував свої джерела, зокрема згадану вище історію Ієроніма з Кардії. Переказуючи зміст творів своїх попередників, він з легкістю опускав деталі, котрі з його точки зору були зайвими [пор.: Simpson 1954, 25–26; idem, 1959, 370–379; Rosen 1967, 41–42, 49, 82; Wheatley 1998, 264]. Більше того, сицилійський історик взагалі досить вільно оперував титулатурою фігурантів свого твору. З одного боку, він далеко не завжди вказує на царське достоїнство діадохів, розповідаючи про події, що відбулися після “року царів” [Diodorus 1884, XX, 54–113]²⁵. З другого боку, письменник, розповідаючи про перше підкорення Птолемеєм Киренаїки у 322–321 році²⁶, по суті, назвав його володарем царства [ibid., XVIII, 21], тоді як у цей час син Лага аж ніяк не міг носити титулу базилевса.

Отже, як бачимо, існує декілька пояснень відсутності у зазначеному проході Діодора царських титулів перед іменами Селевка, Лісімаха, Кассандра і самого Птолемея²⁷.

Третій контраргумент певною мірою є своєрідним доповненням і підкріпленням другого. На думку прибічників пізнього датування прийняття Птолемеєм царського титулу, зі змісту відповідних нарративних джерел можна зробити висновок, що Селевк, Лісімах і Кассандр почали йменувати себе басилевсами одразу після сина Лага. Це ж, з огляду на свідчення Діодора (див. вище) і дані інших джерел, могло статися лише у 304 році.

Як і в попередньому випадку, перш ніж відповідати на зазначене положення прибічників пізнього датування, варто навести відповідні пасажі Діодора, Помпея Трога/Юстина, Аппіана і Плутарха.

1. За словами сицилійського історика: “2. Коли Антігон почув про перемогу... він приймав діадему і з того часу почав використовувати царський титул... 3. Однак Птолемей, не впавши у відчай після своєї поразки, також прийняв діадему і почав йменуватися царем. 4. І таким же чином, конкуруючи з ними, решта можновладців також назвали себе царями: Селевк, який нещодавно отримав верхні сатрапії, і Лісімах та Кассандр, котрі зберегли надані їм області” [ibid., XX, 53, 2–3].

2. Як пише Юстин: “Антігон... наказав народів йменувати царем себе і свого сина Деметрія. Також і Птолемей, щоб користуватися не меншою пошаною серед підданих, отримав від свого війська царське найменування. Дізнавшись про це, Кассандр і Лісімах також присвоїли собі царське достоїнство” [Justinus 1911, XV, 2, 10].

3. Аппіан про зазначені події розповідає так: “...Військо проголосило їх обох, Антігона і Деметрія, царями... І Птолемея його власне військо проголосило царем, щоб, незважаючи на поразку, він нічим не поступався своїм переможцям. Так їм обом одночасно вдалося досягти того ж самого, тільки з різних причин. За ними одразу пішли й інші, й усі вони із сатрапів стали царями” [Arrianus 1962, 54].

4. Плутарх, у свою чергу, зазначає: “Тоді народ вперше проголосив Антігона і Деметрія царями... Тоді Єгипет підніс царський титул Птолемею, щоб ніхто не вирішив, буцімто переможені втратили мужність і впали у відчай, а дух суперництва примусив наслідувати цей приклад й інших наступників Александра” [Plutarchus 1875, 18].

Перше, що впадає у вічі при аналізі вищенаведених чотирьох фрагментів, це чіткий поділ процесу прийняття діадохами царського достоїнства на три окремі етапи: 1) проголошення царями Антігона і Деметрія; 2) прийняття царського титулу Птолемеєм; 3) набуття царського достоїнства Селевком, Лісімахом і Кассандром²⁸. При цьому, судячи зі змісту зазначених пасажів, ці три етапи були відділені один від одного певними проміжками часу. Якщо неупереджено подивитися на ці тексти, то можна прийти до висновку, що ці проміжки часу могли бути досить незначними не лише між другим і третім етапом, на що вказують прибічники пізнього датування, а й між першим і другим етапом, що зазначені дослідники категорично заперечують (див. вище). Звичайно, такий підхід до інтерпретації текстів відповідних античних авторів не можна вважати коректним. На мій погляд, більш коректно буде припустити, що у цьому випадку ми маємо справу з порівняно однаковими відрізками часу. Незначними ж ці часові проміжки видавалися давнім письменникам лише з огляду на 3–5 століть, котрі відділяли їх від “року царів” [Источниковедение 1982, 45, 49, 99, 160; Billows 1997, 342, 349; Габелко 2006, 20–22]. Особливо яскраво це видно на прикладі розповіді Аппіана, для якого прийняття царського титулу Антігоном і Птолемеєм відбулося одночасно (див. вище)²⁹, що ні в якому разі не могло відповідати дійсності. З другого ж боку, ці часові інтервали не повинні бути занадто відчутними, що дозволяло античним авторам розглядати “рік царів” як єдине цілісне явище.

Таким чином, викладення подій у творах Діодора, Аппіана, Помпея Трога/Юстина і Плутарха цілком дозволяє припустити, що Птолемей був проголошений царем у грудні 306 року, внаслідок невдалого завершення єгипетської кампанії Монофталма, тобто приблизно через півроку після останнього (див. вище)³⁰. Селевк же, Лісімах і Кассандр прийняли царський титул (не обов’язково одночасно [Mueller 1973, 101–103; Бикерман 1985, 13; Gruen 1985, 258–259, 267–269 *not.* 40–44; також див. прим. 8] і в зазначеній послідовності [Mueller 1973, 103]) протягом наступного 305 року. *Terminus post quem*

для третього етапу “року царів” припадає на початок першого року офіційного царювання Селевка Нікатора за вавилонським царським списком. Тобто на березень/квітень 305 року [Sachs, Wisemann 1954, 205; Mueller 1973, 101–102; Hadley 1974, 52; Бенгтсон 1982, 73; Gruen 1985, 258–259, 267 *not.* 40–41; Lehmann 1988, 9 *Anm.* 16; Sherwin-White, Kuhrt 1993, 22–23]¹. *Terminus ante quem* – на середину літа 304 року, коли завершилась облога Родосу Деметрієм Поліоркетом².

Закінчення в наступному числі журналу

¹ Щиро дякую моїм друзям і колегам: І.А. Ладініну (Москва), Ю.Н. Кузьміну (Самара), О.Л. Габелку (Казань), А.Є. Демідчику (Новосибірськ), О.В. Сафронову (Москва) й О.О. Ільїну-Томичу (Москва) – за поради та надіслані матеріали. Звичайно, що відповідальність за всі висновки, зроблені у рамках цього дослідження, несучи винятково я.

² З приводу цього терміна див., н-д: [Mueller 1973; Самохіна 1988, 44–51].

³ Оскільки всі події, згадувані у цій роботі, відбулися до Різдва Христового, помітка “до Р.Х.” надалі опускатиметься.

⁴ Свого часу W. Tarn висловив припущення, згідно з яким Геракл, убитий у 309 році Полісперхонтом, був самозванцем [Tarn 1921, 18–28; пор.: Adams 1974, 144–145; Will 1984, 54; Walbank 1993, 54–55; Carney 1988, 385 *not.* 1].

⁵ Щодо датування вищевказаних подій див., н-д: [Adams 1974, 90–91, 144–148; Will 1984, 44, 51, 54; Hammond, Walbank 1988, 140, 165–168; Braund 2003, 2005, 24, 27].

⁶ З приводу перемоги Деметрія Поліоркета над Птолемеєм у морській битві при кіпрському Саламіні див.: [Marmor Parium 1923–1958, 239b, 21; Diodorus 1884, XX, 46–53, 82; Appianus 1962, 54; Pausanias 1973, I, VI, 6; Plutarchus 1875, 15–17; Polyaeus 1899, IV, VII, 7; Trogius 1956, XV; Justinus 1911, XV, 2; Hieronymus 1902, 1712; Orosius 1889, III, 23, 39; Seibert 1969, 190–207; Hauben 1977, 266; Will 1984, 56; Billows 1997, 152–156; Hoelbl 2001, 20; Huss 2001, 182–184; Schuffert 2005, 304].

⁷ Стосовно певних сумнівів щодо тодішніх імперських амбіцій Монофталма див.: [Gruen 1985, 259–263, 269–271 *not.* 45–62; Billows 1997, 156–161].

⁸ Проте не виключено, що Кассандр офіційно прийняв царський титул дещо пізніше. Можливо навіть, у 302 або 301 році [Adams 1974, 161–162; Gruen 1985, 259, 268–269 *not.* 42–44; пор.: Braund 2003, 2005, 29].

⁹ З приводу проблеми визначення першого року царювання Птолемея I, згідно з даними Порфірія/Євсевія див.: [Huss 2001, 191 *Anm.* 748], а також сторінку, присвячену Птолемею I, в рамках електронного проекту Egyptian Royal Genealogy [Bennett 2001–2011].

¹⁰ На думку більшості дослідників, відповідні пасажи з творів Діодора, Аппіана, Помпея Трога/Юстина і Плутарха базуються на свідченнях одного й того самого автора: вірогідно, на розповіді сучасника й очевидця подій періоду діадохів – Ієроніма з Кардії [Samuel 1962, 8; Mueller 1973, 9–15, 79–83, 94–95; Gruen 1985, 257, 266 *not.* 26; пор.: Lehmann 1988, 2 *Anm.* 3, 6 *Anm.* 10; Wiemer 2002, 83; також див.: Hadley 1969, 142–152], тоді як вищезгаданий папірусний фрагмент має яскраво виражене родоське коріння [Lehmann 1988, 1–17; Funke 1994, 260–262; Billows 1997, 352–353; Huss 2001, 191 *Anm.* 747].

¹¹ Останні й досі превалюють [Bingen 2007, 24; Walbank 1993, 55; Bravo, Wipszycka 1992, 28; Koenen 1994, 73–79; Billows 1997, 160–161, 170; Manning 2003, 44; Braund 2003, 2005, 29; Bennett 2001–2011].

¹² Цікаво, що до схожого висновку свого часу прийшов вже A. Bouche-Leclercq [Bouche-Leclercq 1903–1907, 71–72].

¹³ Ще на момент виходу моєї монографії, присвяченої зміцненню влади перших Птолемеїв, я дотримувався другого, найпоширенішого, варіанта хронологічної локалізації прийняття Птолемеєм царського титулу [Зелінський 2010.1, 466 *прим.* 121].

¹⁴ Про облогу Родоса Деметрієм Поліоркетом див.: [Marmor Parium 1923–1958, 239b, 23; Diodorus 1884, XX, 81–88; 91–100; Trogius 1956, XV; Vitruvius 1912, X, 16; Plutarchus 1875, 19–22; Pausanias 1973, I, VI, 6; VIII, 6; Polyaeus 1899, IV, VI, 16; Athenaeus 1887, V, 206d; пор.: Niese 1893, 324–333; Beloch 1927, 156–157; Billows 1997, 166–170; Huss 2001, 188–190; Wiemer 2002, 78–96].

¹⁵ Схожу думку, хоча й у дещо іншому контексті, висловив J. Bingen [Bingen 2007, 29].

¹⁶ У випадку фараонівського Єгипту класичним прикладом для подібної ситуації можна вважати соціальні й політичні негаразди, що призвели до виникнення в історії Країни Нілу т.зв. першого перехідного періоду. Як можна прийти до висновку на підставі аналізу “Пророцтва

Неферті”, єгиптяни вбачали основну причину своїх нещастя у неспроможності тодішніх фараонів забезпечити своїй державі прихильність богів, яка у першу чергу мала проявлятися у високому розливі Нілу [Пророчество Неферти 1978; пор.: Ладьнин 2002, 157–159; він же 2005, 234–238; Демидчик 2007, 110–117]. На підставі ж “речення Іпувера” можна прийти до висновку, що невиконання фараонами своїх державних і ритуалістичних обов’язків призвело, на думку єгиптян, і до негараздів другого перехідного періоду [Речение Ипувера 1978; пор.: Willems 2010, 83; Ильин-Томич, Сафронов 2010, 3–22].

¹⁷ Згадаймо, що після загибелі Александра IV у 310 році (див. вище) єгиптяни протягом більш ніж п’яти років не мали жодного, бодай формального, фараона (див. прим. 18).

¹⁸ На думку І.А. Ладиніна, висловлену в рамках доповіді “Seditio Domestica (Iust. XV. 1) 245 г. до н.е. и его место в истории египетского эллинизма”, зробленої на Ломоносовських читаннях у квітні 2007 року (я дуже вдячний автору за можливість ознайомитися з рукописом цієї доповіді), яскравий приклад спроби створити альтернативні умови для відродження у потойбічному світі можна віднайти у гробниці верховного гермопольського жерця Петосиріса. Іван Андрійович звертає увагу на застосування у гробниці гермопольського жерця дуже архаїчної практики створення т.зв. “світу-двійника” [пор.: Большаков 2001, 197–224, 235 прим. 12], замість традиційного зображення небіжчика в оточенні богів. Російський дослідник пояснює цю обставину сумнівами єгиптян стосовно легітимності останніх Аргеадів і перших Птолемеїв як фараонів і, відповідно, неупевненістю у спроможності македонських правителів бути повноцінними посередниками-ритуалістами між небіжчиком і небожителями [див. також: Ладьнин 2004, 157–158]. Проте, на мою думку, ця та інші спроби заміщення у схемі різних релігійних ритуалів постаті фараона на постаті різних представників місцевого пантеону, а то й на постаті самої особи, зацікавленої у проведенні зазначеного ритуалу [Тураев 2002, 581–582; Trigger 2006, 295–296, 298–299; а також Ладьнин 2004, 157–158], пояснюються неупевненістю жителів Країни Нілу у реальному існуванні того чи іншого Царя Обох Земель у світі живих. Особливо це стосується ситуації, пов’язаної з фіктивним правлінням Александра IV, чие ім’я значиться у єгипетських документах протягом кількох років після його фізичної смерті [пор.: Bevan 1927, 28; Volkmann 1959, 1261–1262; Samuel 1962, 4–11; Gruen 1985, 254, 258, 266 not. 29–30; Lehmann 1988, 6–9; Koenen 1994, 73–79; Hoelbl 2001, 20–22; Huss 2001, 191; Braund 2003, 2005, 27; Bennett 2001–2011]. На іншу, менш відому, фікцію правління вже мертвого фараона вказує певний демотичний папірус, датований 8-м роком Філіппа Арридея (січень/лютий 316 року). Разом з тим цього царя було вбито ще у листопаді 317 року (див. вище). Перший же відомий нам єгипетський папірус, позначений роком царювання Александра IV, датується квітнем 316 року [пор.: Ладьнин 2000, 182].

¹⁹ Відверті сумніви стосовно єгипетської коронації перших трьох Птолемеїв, а також і самого Александра (див. вище) останнім часом висловили S. Stephens, A. Mori та S. Mueller [Stephens 2003, 14 not. 33; Mori 2008, 21 not. 14; Mueller 2009, 173–175].

²⁰ Щодо невдалої єгипетської експедиції Монофталма див.: [Diodorus 1884, XX, 73–76; Plutarchus 1875, 19; Pausanias 1973, I, VI, 6; Seibert 1969, 207–224; Hauben 1977, 266; Will 1984, 56; Billows 1997, 162–165; Hoelbl 2001, 20; Huss 2001, 185–187; Schuffert 2005, 304].

²¹ Хоча E. Gruen сформулював зазначені заперечення ще до публікації Кельнського папірусу, проте, на думку прибічників пізнього датування, поява фрагментів Родоської хроніки жодним чином не спростовує положення, свого часу запропоновані американським дослідником [пор.: Bennett 2001–2011].

²² При цьому A. Samuel і O. Mueller вважали, що син Лага прийняв царський титул не одразу після відступу напасників, а лише восени 305 року [Samuel 1962, 8–9; Mueller 1973, 99–100]. Зокрема, останній дослідник пояснював зазначену хронологічну реконструкцію гіпотетичним небажанням Птолемея спровокувати Антігона на повторну експансію до Єгипту [Mueller 1973, 99–100]. Проте подібна побудова залишається умоглядною. Все-таки з огляду на піднесений настрій, який переживали єгипетський сатрап, його оточення і військо після перемоги над наймогутнішим з діадохів [Diodorus 1884, XX, 76], логічніше буде припустити, що Птолемей не став зволікати і нехтувати таким ідеальним моментом для прийняття царського титулу.

²³ Звичайно, вже у III столітті в елліністичних монархіях на перше місце вийшов чинник внутрішньодинастичного престолоуспадкування [пор.: Mueller 1973, 115–116; Бикерман 1985, 16–18]. Окрім цього, О.Л. Габелко переконаливо довів, що, починаючи з цього ж III століття, альтернативним шляхом для набуття царського достоїнства, особливо у випадку малоазійських династій, стало одруження на представницях провідних елліністичних царських домів [Габелко 2005, 86–106; він же 2006, 467–474].

²⁴ З приводу проголошення Антігоном і Птолемеєм свободи грецьких полісів під час III війни діадохів див.: [Diodorus 1884, XLIX, 61–62; Will 1984, 47–48; Billows 1997, 116–117; Самохіна 2005, 204–205]. Стосовно спроби сина Лага одружитися з Клеопатрою див.: [Diodorus 1884, XX, 37;

Seibert 1969, 186–188; Бенгтсон 1982, 47; Carney 1988, 401–404; Whitehorne 1994, 65–69; Billows 1997, 144–147; Huss 2001, 176–179].

²⁵ Зрештою, ця обставина видається цілком прийнятною і зрозумілою. Діодор після розповіді про прийняття діадохами царського титулу не мав необхідності кожного разу нагадувати про це своїм читачам.

²⁶ Про перше підкорення Птолемеєм Киренаїки див.: [Marmor Parium 1923–1958, 239B, 10–11; Diodorus 1884, XVIII, 21; Arrianus 1923–1958, f. 9, 16–19; Justinus 1911, XIII, 6; Hoelbl 2001, 14; Huss 2001, 99–101].

²⁷ При цьому не має ніяких підстав ототожнювати лист Птолемея до Селевка, згаданий Діодором, із жартівливим листом, процитованим Лукіаном [Lucianus 1959, 10], як це робить S. Huss [Huss 2001, 187 *Anm.* 717]. Хоча у цьому документі царський титул є відсутнім перед іменами обох вищевказаних діадхів, ніщо не вказує на те, що його було написано вже після т.зв. “року царів”.

²⁸ По суті, таких етапів було не 3, а 4, оскільки після прийняття царського титулу соратниками Александра таку саму акцію за їхнім прикладом здійснив сиракузький тиран Агатокл [Diodorus 1884, XX, 54; Mueller 1973, 122–124; Meister 1984, 405; Huss 2001, 203], а згодом і низка інших династій, які не входили до числа діадхів Александра Великого [Mueller 1973, 124–127].

²⁹ Оскільки Аппіан говорить про прийняття царського титулу Антигоном і Птолемеєм як про події, котрі відбулись одночасно, а про набуття царського статусу іншими діадохами як про річ, яка сталася одразу після цього [Arrianus 1962, 54], можна припустити, що інтервал між першим і другим етапами був дещо коротший, ніж проміжок між другим і третім.

³⁰ Існує припущення, що Антигон прийняв царський титул навіть не влітку, а навесні 306 року [пор.: Gruen 1985, 258, 267 *not.* 31].

³¹ E. Bickerman помилково відніс початок офіційного царювання Селевка до 304/303 року [Bickerman 1943–1944, 73–76; пор.: Sachs, Wisemann 1954, 205].

³² В усякому разі, у контексті цієї події Діодор іменує царями Кассандра і Лісімаха [Diodorus 1884, XX, 100; Mueller 1973, 102–103; пор.: Gruen 1985, 268–269 *not.* 44].